

Віталій ХАНКО

**АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ
ПРО МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ ПОЛТАВЩИНИ
(перша половина ХХ ст.)**

В часи Центральної Ради та УНР в Україні нарешті настали сприятливі умови для заснування потужної мережі музеїв. Перед національною інтелігенцією постав широкий спектр невідкладних завдань, який полягав, зокрема, і в порятунку історико-культурних і мистецьких скарбів. Саме заходами ентузіастів із багатьох міст і містечок були врятовані від знищення і вивезення за межі України культурні цінності, що поклали початок архівним, бібліотечним і музейним установам.

На цю добу припадає заснування музеїв на старосвітській Полтавщині. Так, 1917 р. засновано музеї у Хоролі й Миргороді, 1918 р. — в Лубнах і Переяславі, 1919 р. — у Прилуках і картинна галерея в Полтаві, 1920 р. — у Гадячі, Золотоноші, Лохвиці, Миргороді (вдруге відкритий), Ромнах, 1922 р. — у Червонограді (Краснограді). В. Дубровський подає перелік українських музеїв, в тому числі з Полтавщини: Миргородський і Хорольський районні музеї Лубенської округи, Лубенський центральний пролетарський музей, Червоноградський районний музей, Прилуцький окружний музей, Гадяцький і Лохвицький районні музеї Роменської округи, Роменський окружний музей та Центральний пролетарський музей Полтавщини (у Полтаві) [1]. 1930 р. в с. Нероновичі (нині с. Великі Сорочинці) на Миргородщині засновано літературно-меморіальний музей М. Гоголя [2]. Напередодні німецько-советської війни в Полтавській області діяли музеї у Полтаві (краєзнавчий і художній), Кременчуці, Лубнах й Миргороді (краєзнавчого характеру), бо музеї в Ромнах, Прилуках і Краснограді відійшли за адміністративно-територіальним поділом до інших областей [3]. Золотоніський музей проіснував п'ять років і 1925 р. всі експонати передали до Черкас. 1937 р. музейні установи в Гадячі (присвячений видатному діячеві М. Драгоманову) і Хоролі ліквідували, експонати передали до Лохвиці й Ромен, Лубен і Миргорода.

У Державному архіві Полтавської області (далі — ДАПО) матеріалів щодо музейних установ довоєнного періоду — небагато, статистичні дані — мізерні

(вони вписані в документах Лубенського окрвиконкому та відділу народної освіти, Полтавського губвиконкому). Зокрема, з них можна почерпнути окремі дані стосовно музеїв у Лубнах, Миргороді й Хоролі, а також у Полтаві. У річних звітах державних музеїв Полтавської області, починаючи з 1953 року, більш докладно висвітлені різні сторони їхнього побутування. Інколи можна натрапити на вельми характеристичні папери, такі як акти вилучення цінних експонатів з музеїв чи їхня вимушена передача іншим установам тощо.

Активний музейницький рух на Полтавській землі розпочався 1917 р. заснуванням двох регіональних музеїв у Хоролі й Миргороді. Про перший музей, його ініціатора та історію є докладні дані й матеріали, що зберігаються далеко за межами України, на Уралі, в Катеринбурзі. В Уральському архіві літератури та мистецтва у фонді відомого російського письменника й фольклориста В. Бірюкова зберігається його щоденник, власні друковані видання хорольського періоду, примірники газет м. Хорола за 1917 р., інші папери (він був ініціатором влаштування виставки українських старожитностей, на основі якої постав музей у Хоролі [4]).

Дата заснування Миргородського музею (1917) стала відомою нещодавно завдяки зусиллям краєзнавця Г. Журавель: вона дізналася про неї із документа, віднайденого в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ) [5]. Про історію цього музею на сьогодні нічого невідомо. 1919 р. денікінці вивезли музейні скарби, тому О. Сластьону прийшлося вдруге заснувати музей 1920 року.

Утвердження советської влади на початку 20-х рр. ХХ ст. йшло паралельно з активним атеїстичним наступом, що виявилось у закритті храмів, вилученні мистецьких цінностей і культового майна, передачі їх до музейних сховищ. В ДАПО нам вдалося віднайти два списки художніх речей із Архієрейської (Покровської) церкви в Полтаві, датованих 27 лютого і 3 березня 1921 року [6]. До Центрального пролетарського музею Полтавщини (колишнього природничо-історичного музею Полтавського земства) було передано культові предмети XVII–XIX ст. Серед них: українські візерунчасті килими, плащаниця, портрет невідомого архієрея, ікони, чаші, потири, позолочений хрест, меблі, частини іконостаса роботи знаменитого сницаря і скульптора Сисоя Шалматова — царські врата, різьблені статуї, голови ангелів.

Цікавим є документ, що має назву «Спис речей, одібраних з картинної галереї для партклубу» за 1925 рік [7]. У переліку названі предмети типово дворянського побуту: бра, канделябри, супові вази, порційні соусники, столові сервізи, підставки для ножів, для склянок і для ваз, бокали, чарочки для лікеру та вина, вазочки для варення і для морозива, кришталеві маснички, килими, різні набори меблів, в тому числі столик самоварний, трюмо. Або ж граюра

із зображенням красуні-графіні С. Потоцької, літографія із зображенням німфи, малярські композиції із видами моря, чужоземні краєвиди, Мадонна, дівчина з квітами, акварельні голівки аристократок, пастель «Поцілунок» та інше.

Найбільші приватні зібрання у старосвітській Полтавщині мали нащадки українських гетьманів Д. Апостола — Муравйови-Апостоли, К. Розумовського — князя Репніни, козацької старшини — Кочубеї, Галагани, Горленки, Бутовичі, Ломиківські, Лук'яновичі, Родзянки, Трощинські, Марковичі, Милорадовичі, нащадки прибулих дворян — Капністи, де Бальмени, Фролови-Багреєви. Представники цих родів, як було заведено у XVIII і XIX ст., подорожували, скуповували предмети й зразки мистецтва, модні на той час. Здебільшого, це комплекти меблів, тканини з Європи й Сходу, набори з порцеляни і скла, бронзові статуетки, зразки малярства, скульптури й графіки, зброя та інше.

Нині широко відомі колекції, приміром, князів Кочубеїв чи Репніних, що склали основу Полтавської картинної галереї, нащадків українського вельможі Д. Трощинського, історика В. Ломиківського або дворян Фролових-Багреєвих у Миргородському музеї. Вони не мали виразно національного спрямування і з українством їх єднали окремі предмети, передусім портрети та ікони стилю українського бароко (останні пензля знаменитих Боровиків і В. Боровиківського були у Трощинських і Ломиківських).

З приватних музейних зібрань значним обсягом вирізнялася колекція дворянки К. Скаржинської, подарована нею Полтавському земству (в 1906 р.), а також велика і потужна за характером збірка Галаганів із Сокиринець колишнього Прилуцького полку й повіту Полтавської губернії. На жаль, на сьогодні ніхто з фахівців історії рідної культури і мистецтва не згадує про Галаганів як збирачів українських старожитностей, меценатів, фундаторів храмів і споруд. Галаганівська збірка складалася із речей української історії, різних царин культури, творів пластичного та орнаментального мистецтва, раритетів театральної культури, коштовного архіву й бібліотеки. Приватна збірка Галаганів щасливо пережила катаклізми кінця 10-х — 20-ті рр. XX ст. і збереглася у недоторканості. Останній власник Сокиринець, Ламсдорф-Галаган, спеціально організував публічний музей.

1927 р. постало питання про перевезення музейних скарбів до повітового міста Прилуки. В ДАПО зберігається документ дирекції Полтавського музею, який свого часу надіслали до губосвіти у справі перевезення музейних експонатів із Сокиринець до Полтави. Для здійснення цього наміру прохали виділити два вагони, асигнувати три мільйони карбованців й розпорядитися, щоб Прилуцький і Сокиринський виконкоми не чинили перешкод. У службовій записці подається таке мотивування: «у старому родовому маєтку Галаганів маютья речі остільки цікаві для науки і для мистецтва, що вони мають бути в яко-

мусь центральному місці, де б широкі кола громадянства мали змогу використати їх для науки, сприяли розвитку української, а тим самим і всесвітньої культури. Таким місцем якраз являється Центральний пролетарський музей у Полтаві, де є багато вищих і середніх шкіл, де є наукові сили, які користуються музейним матеріалом для своєї роботи і яким вони так потрібні.

До того ж, хоч збірки Полтавського музею величезні, є в ньому деякі відділи представлені слабо через те, що в дореволюційний часи добути щось для музею у багатого полтавського панства не було можливості і тільки революція дала змогу поповнити музей коштовними речами панського побуту, як картини, меблі, фарфор, хрусталь і т. п. В Сокиринцях дуже багато речей для цього відділу і при тім незвичайної ваги, бо вони також мають значіння чисто мистецького боку» [8]. Крім того, у документі зазначено, що «місцеве населення і влада не бажають допустити з Сокиринців у Полтаву усі ці речі, впорядкувавши з них на місті вже свій музей» [9].

Наступного, 1928 р. в «Бюлетені Прилуцького окружного музею» у двох числах докладно подано перелік скарбів Галаганівської збірки, що стала наріжним каменем новопосталого музею [10].

ВДАПО зберігаються небагато документів про діяльність музеїв за 20-ті рр. ХХ ст., передусім Лубенської округи. Докладнішими є матеріали про діяльність державних музеїв області післявоєнного часу. Вони сконцентровані у річних звітах, різного роду службових паперах, надісланих на адресу облуправління культури.

Насамперед, вони яскраво висвітлюють ставлення місцевих керівників до культури. Навесні 1924 р. на засіданні Миргородського райвиконкому вирішили виселити музей з будинку колишнього купця С. Івашини-Надтоки в інший будинок. З цього приводу завідувач музею І. Плескач у листі до Лубенського окружного відділу народної освіти писав: «висилка музею пошкодить художнім і науково-історичним цінностям» і що «будинок школи, куди мають перевести музей, як по зовнішності, плану так і по величині не відповідають завданням і вимогам музею» [11]. За рік до цього музею виділили націоналізований мурований будинок по Гоголівській вулиці, 127, що мав 6 кімнат площею 240 кв. м. Його інтер'єри за проектами сина О. Сластьона — Юрія, були пристосовані до потреб музею.

Про недопустимість виселення Миргородського музею в інше непристосоване приміщення висловився й директор Полтавського музею, археолог М. Рудинський [12]. Терміновим листом Полтавському губвиконкому і Лубенському окрвиконкому Наркомосвіта з Харкова категорично заборонила будь-яке переведення у Миргороді, адже це може «привести до порушення діяльності музею, псування і навіть загибелі експонатів одного з найцінніших провінційних музеїв Полтавщини» [13].

Зі звіту Миргородського райвиконкому довідуємося, що у 1926–1927 рр. у музеї нараховувалося 447 експонатів художньо-промислового відділу, 420 — археолого-історичного, 129 — сільськогосподарського, 180 — етнографічного, 126 — природничого [14]. Зі згаданого вище «Акту огляду Миргородського районного музею» випливає, що на кінець 1932 р. в музеї були ліквідовані мистецький, етнографічний та природничий відділи. З початком 1933 р. почали формувати нову експозицію у пропагандистсько-дидактичному аспекті. З тексту акту, складеного київським музейником М. Горватом, дізнаємося, що Миргородський райвідділ освіти свавільно відібрав у музею дві кімнати, «де улаштував свою канцелярію й сидів у музеєві більше року (до листопаду 1932 року)» [15]. Попри все, Миргородський краєзнавчий музей був найкращим на Полтавщині і взірцевим для музеїв у Лубнах, Хоролі, Гадячі, Прилуках, Ромнах. Музей у Миргороді, як і багато інших музейних установ, пережив окупацію німецьких нацистів, грабування експонатів і спалення будинку.

З 1943 р. відновлюється діяльність музейних закладів Полтавської області, проте умови їхнього матеріального існування були жалюгідні. У серпні 1952 р. чиновники комітету в справах культурно-освітніх установ у Києві прийняли рішення ліквідувати музеї в Миргороді, Лубнах і Лохвиці [16], узгодивши його з партійним керівництвом і Радою Міністрів УРСР. Місцева влада у Полтаві й районних центрах сприйняла це як належне до виконання. На щастя, наближалось офіційно заплановане свято 300-річчя приєднання України до Московії і музеї, як установи культурно-освітнього й пропагандистського характеру, повинні були взяти участь у масових заходах. Тому кошти на ремонт музейних закладів знайшли швидко: 1 травня 1954 р. відкрили музей у Лохвиці, 20 червня 1954 р. — в Миргороді.

У першій половині 50-х рр. ХХ ст. в обласних центрах були створені комісії по міжвідомчому перерозподілу музейних експонатів. За задумом членів комісії «багатші музеї» мусили частину своїх експонатів, насамперед мистецькі твори, передати «біднішим»: зокрема, це стосувалося «багатшого» Миргородського краєзнавчого музею і, відповідно, «біднішого» — Полтавського художнього музею. Бібліотечні скарби, що зберігалися в одній із кімнат музею в Миргороді, передали Центральній державній історичній бібліотеці в Києві та деяким установам Полтави, мотивуючи це тим, що у книжковому фонді районних музеїв не можна зберігати дореволюційну іноземну літературу (вона кваліфікувалися як «застарілі видання»).

12 січня 1954 р. працівники музеїв із Полтави склали акт про невідповідність зберігання мистецьких творів у Миргороді (вони були виставлені в експозиції) та Лохвиці (їх зберігали на горищі музейного будинку) і про потребу негайної реставрації [17]. Через три місяці обласна партійна газета спільним

порядком друкує статтю заступника директора Полтавського художнього музею П. Горобця, де зазначено, що: «В Лохвицькому і Миргородському краєзнавчих музеях довгий час зберігалися твори живопису XVIII та першої половини XIX сторіч. Для зберігання таких творів живопису в районних музеях немає можливості створити відповідні умови, тому полотна псуються і багато з них вже зараз потребують реставрації. В той же час вони можуть бути цінним і значним поповненням експозиції російського портретного мистецтва в Полтавському художньому музеї» [18].

Наприкінці листопада 1954 р. у Миргороді музейники відкрили картинну галерею зі зразків довоєнного зібрання. А. Шевченко, тодішній працівник музею, писав, що у галереї демонстрували твори українських і російських мистців XVIII–XIX ст., які раніше зберігали у палацах і кам'яницях дідичів і шанувальників культури та історії на Миргородщині. Низка робіт належала класикам українського мистецтва В. Боровиківському та О. Сластьонові (варто згадати, що відкриття картинної галереї в Миргороді неадекватно сприйняли в Полтаві — з обласного управління культури направили листа до Миргородського райкому партії з пропозицією зняти з посади директора музею К. Гунька).

За офіційними розпорядженнями Міністерства культури УРСР до Полтави передали коштовні малярські роботи XVIII — першої половини XIX ст. (початковий список включав понад два десятки експонатів), серед них — портрети вельмож О. Безбородька та Д. Трошинського пензлів австрійця Ф. Лампі й українця В. Боровиківського, артистично виконаний пастельний портрет миргородської дворянки С. Вульферт, фахово виконана копія «Флора» із зібрання історика й етнографа В. Ломиківського, портрет генерал-лейтенанта В. Орлова-Денисова пензля англійця Дж. Доу із зібрання декабристів Муравйових-Апостолів, портрет дідички Данилевської роботи талановитого кріпака Яремка з Олефірівки, портрети представників роду Фролових-Багреєвих, князя Прозоровського, невідомих осіб тощо.

Миргородський краєзнавчий музей ще й раніше зазнав відчутних втрат. Десь 1933 р. до Галереї картин Тараса Шевченка в Харкові передали портрет А. Лук'яновича пензля Великого Кобзаря (нині в Києві). Нічого не відомо про місцезнаходження портрета Вульферт в образі амазонки на коні (І. Репіна), який старожили ще бачили в повоєнні роки. Деякі з мистецьких речей потрапили до Харкова та Одеси. У 50-х рр. XX ст. немало бібліотечного і музейного майна вивезли до Центральної державної історичної бібліотеки в Києві, Полтавського краєзнавчого музею, до музею Полтавської битви. Приміром, щодо останнього: комплект журналу «Русская старина», окремі числа «Киевской старины», газети «Полтавские губернские ведомости» за 1851–1861 рр., звіти Полтавського земства, іноземну літературу передали 1950 р.

[19]. Того ж року до Полтави для нововідкритого літературно-меморіального музею Івана Котляревського вивезли річний комплект рідкісного журналу «Основа» за 1861 р. з відбитками печатки «Бібліотека та архів Миргородського музею» і написом «Миргородская общественная библиотека» (заснована А. Свидницьким).

У Лохвицькому краєзнавчому музеї старосвітські картини й портрети зберігали не на належному рівні, вони мали пошкодження у вигляді порізів й вдавлень, осипання фарбового прошарку. Їх забрали до Полтави [20] й реставрували. Полтавський художній музей у жовтні 1954 р. подарував музею у Лохвиці дещо зі своїх збірок: два народних рушники, дві плахти, дві хустки і шість робіт сучасних київських майстрів, а також помпезні агітаційні альбоми й плакати для експозиції. Натомість з Лохвицького музею, крім мистецьких творів, вилучили експонати з дорогоцінних каменів, золота й срібла: золоті хрести, срібні чаші, ложечки, дарохранительниці, монети, медалі «За усердие», «За усмирение Венгрии и Трансильвании 1849 г.», «За усердную службу 1881–1894 гг.», Георгіївський хрест тощо. Влітку 1955 р. з музею до Центральної державної історичної бібліотеки вивезли видання дореволюційного періоду, бо для музею вони «не мають ніякої цінності» [21].

Знаведеного констатуємо, що українські музеї на прикладі Миргородського і Лохвицького зазнавали ідеологічного тиску, адміністративного свавілля, цінні в мистецькому відношенні експонати, бібліотечні й архівні надбання гвалтовно вилучали до центральних закладів історії та культури. Внаслідок таких дій регіональні музейні установи ставали біднішими й менш виразними в експозиційному плані, не кажучи вже про офіційну вимогу будувати експозиції за марксистсько-ленінською схемою розвитку суспільства.

1. Дубровський В. В. Музеї на Україні. — [Х.]: ДВУ, 1929. — С. 57–58; Див. також: Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994. — С. 112–114.

2. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К., 1967. — С. 678.

3. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення Комуністичної партії та рад. уряду / 1917–1959 рр. Зб. документів. 1917 — черв. 1941 рр. — К., 1959. — Т. 1. — С. 764–765.

4. Грінченко І. Історія музею м. Хоролу // Український музей. Зб. перший / За ред. П. Курінного, Ф. Ернста, Д. Щербаківського, М. Рудинського та С. Гілярова. Гол. ред. П. Курінний. — К., 1927. — С. 256–257.

5. Див.: Білоус Г., Журавель Г. Цікавий документ з історії Миргородського музею // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 222–228.

6. ДАПО. — Ф. Р-1503. — Оп.1. — Спр. 28. — Арк. 28–29 зв.

7. ДАПО. — Ф. Р-1503. — Оп.1. — Спр. 433. — Арк. 212–213.
8. ДАПО. — Ф. Р-1503. — Оп.1. — Спр. 14. — Арк. 41.
9. Там само.
10. *Каневський Ю.* Рік праці Прилуцького музею // Бюлетень Прилуцького окружного музею. — Прилука, 1928. — № 1. — Берез. — С. 4–6; *Маслов В. і Канівський Ю.* З життя музею // Там само. — 1929. — № 2. — Рік II. — С. 77–85.
11. ДАПО. — Ф. Р-2068. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 24.
12. Там само. — Арк. 22.
13. Там само. — Арк. 20.
14. Відчит Миргородського районного виконавчого комітету за час з 1/Х 1925 р. по 1/Х 1928 р. // ДАПО. — Ф. Р-2068. — Оп. 1. — Спр. 223. — Арк. 273.
15. *Білоус Г., Журавель Г.* Цікавий документ з історії Миргородського музею. — С. 223.
16. ДАПО. — Ф. Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 34, 39.
17. ДАПО. — Ф. Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 4.
18. *Горобець П.* Нетерпиме самоправство // Зоря Полтавщини. — Полтава, 1955. — 17 квіт. — № 77(7251). — С. 2.
19. *Шевченко А.* Відкрилась картинна галерея // Червона трибуна. — Миргород, 1954. — 1 груд. — № 109(3650). — С. 4.
20. ДАПО. — Ф. Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 33.
21. ДАПО. — Ф. Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 10–12.